

**КОНЦЕПЦІЯ В. ЩЕРБАКІВСЬКОГО ЩОДО КОРЕНІВ І ФУНКЦІЙ
ОРНАМЕНТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ
(на прикладі гончарства)**

На прикладі глиняного посуду розглянуто бачення видатним українським науковцем і музейником В. Щербаківським походження і функцій орнаментики в українській народній культурі. Проаналізовано концептуальну працю "Орнаментация української хати". Зроблено висновок про ґрунтовність дослідження орнаментів окремих категорій виробів у певному просторі (традиційній хаті) та про необхідність їх врахування дослідниками.

Ключові слова: В. Щербаківський, кераміка, орнамент, народна культура, гончарство.

Щербань Анатолій Леонідович, кандидат исторических наук, докторант кафедры культурологии Харьковской государственной академии культуры

Концепция В. Щербакивского о корнях и функциях орнаментики в украинской народной культуре (на примере гончарства)

На примере глиняной посуды рассмотрено видение выдающимся украинским ученым и музейщиком В. Щербакивским происхождения и функций орнаментики в украинской народной культуре. Проанализирован концептуальный труд "Орнаментация украинской хаты". Сделан вывод об основательности исследования орнаментов отдельных категорий изделий в определенном пространстве (традиционной хате) и необходимости учета их исследователями.

Ключевые слова: В. Щербакивский, керамика, орнамент, народная культура, гончарство.

Shcherban Anatoliy, Ph.D., Doctoral student of Department Cultural Studies

The concept of V.Shcherbakivsky about the roots and functions of ornamentation in the Ukrainian folk culture (on the example of pottery)

On the example of pottery is considered the vision an outstanding Ukrainian scientist and museum staff V. Scherbakivsky origin and function of ornamentation in Ukrainian folk culture. Analyzed the conceptual work "The ornamentation of Ukrainian house". The conclusion is made about the validity of the study ornaments of certain categories of products in a certain space – traditional house, the necessity of taking into account their every modern researcher.

Key words: V.Shcherbakivsky, ceramics, pattern, popular culture, pottery.

Вадим Щербаківський – непересічна постать в українській історії, культурі, мистецтві. Його наукова спадщина різнобічно висвітлена в значній кількості публікацій. Але серед них немає жодної, яка характеризувала б внесок вченого в дослідження орнаментативної української кераміки. І це не дивно, адже Вадим Щербаківський не опублікував спеціалізованих праць, присвячених цьому питанню. Хоча неодноразово торкався його висвітлення в узагальнюючих мистецтвознавчих, археологічних і культурологічних студіях, зокрема праці "Мальована неолітична кераміка на Полтавщині" (Прага, 1923) [7].

Під час вивчення орнаментативної народної кераміки Лівобережної України мною було помічено кілька концептуальних висновків дослідника, зроблених у ґрунтовній (хоча й написаній у науково-популярній манері) праці "Орнаментация української хати" (1941 р., опублікована 1980 р.) [9]. Настільки науково ємких, що мусив цитувати їх у підсумовуючій монографії [10, 28-30]. Але аналізувати не став, бо це не входило до завдань книги. Оскільки актуальність тверджень вченого досі значна, метою даної статті є детальна характеристика концепції вченого щодо коренів та функцій народної орнаментативної (на прикладі глиняного посуду) з використанням сучасних здобутків української гуманітаристики.

Відомо, що Вадим Щербаківський був високо ґрунтовним знавцем українських орнаментів. Очевидно, на його зацікавлення цим аспектом української культури впливала низка факторів. По-перше, становлення вченого припало на знаковий для розвитку українського мистецтва час – початок ХХ століття. В тогочасних умовах творення "українського стилю" в архітектурі чимало передових українських діячів зверталось до вивчення народних орнаментів. В тому числі друзі й колеги вченого – Василь Кричевський і Микола Біляшівський. Останній, будучи директором Київського художньо-промислового і наукового музею, навесні 1906 року за допомогою братів Вадима і Данила Щербаківських організував виставку українського народного мистецтва [8, 28; 6, 64]. До речі, Микола Біляшівський через кілька років після виставки опублікував дві спеціалізовані статті, присвячені вивченню українських орнаментів, в тому числі залучивши глиняні вироби [1, 2]. По-друге, курс історії мистецтва Вадим Щербаківський пройшов у професора Григорія Павлуцького, який пізніше готував монографічне дослідження українських орнаментів. На жаль, воно не було завершено, але опубліковане після смерті вченого [9, 7]. Ймовірно, лекції професора закарбувалися у свідомості молодого дослідника.

З вищенаведених фактів слідує, що Вадим Щербаківський цікавився розвитком української народної орнаментики впродовж усього свого життя. Праця "Орнаментация української хати" є своєрідним підсумком

майже чотирьох десятилітнього зацікавлення і осмислення вченим особливостей цього явища. У різних місцях книги подано твердження, склавши які можна відтворити цілісну концепцію щодо його розуміння коренів і функцій орнаментативної української кераміки кінця XIX-XX століття. Насамперед варто зауважити, що Вадим Щербаківський виокремлював чотири групи декорованих глиняних виробів.

Найменш орнаментованими він обґрунтовано вважав "неполивані глиняні вироби", що "використовувалися для варення" (тобто – приготування їжі в печі). Які "часом орнаментують червоною хвилюю погід шийкою або хвилюю, зробленою залізним цвяшком по м'якій ще глині" [9, 31].

Найбільш орнаментованими (геометричними, рослинними і "тваринними" елементами) були полив'яні мальовані глиняні вироби (миски й полумиски, глечики, вази для квітів, куманці та баранці), які не ставили на вогонь, бо їхній декор від нього псувався. В таких посудинах страви (наприклад, в мисках і полумисках, насамперед, вареники, пироги та ковбаси) й напої подавалися до столу. Згаданий посуд зберігався в миснику (полицю для посуду "на показ" розташовували в селянських хатах на протилежному боці від покутя) так, щоб їхня орнаментативність була найпомітнішою [9, 29-32].

Третьою групою, призначеною прикрашати хатні печі, були орнаментовані рельєфними і мальованими "рослинними та іншими" орнаментами кахлі. Четвертою – вироби для оздоблення екстер'єрів церков – "барвні полив'яні керамічні розетки" [9, 34-35].

Даний поділ є логічним, відповідає народному баченню ролі декорованих виробів у побуті. Щоправда, дослідником не названо такої групи виробів, як дрібна пластика. А кераміка, призначена для прикрашання церков, випадає з контексту праці.

Поділ посуду на столовий і кухонний на території України існує принаймні з енеолітичних часів (наприклад, в трипільській культурі). Саме столовий посуд у носіїв багатьох археологічних культур був більш орнаментованим [10, 99-109; 114-118].

З окремих фраз Вадима Щербаківського зрозуміло, що він вважав різними шляхи поширення окремих груп орнаментованих глиняних виробів і найбільш притаманних для них орнаментів. З тексту випливає, що найбільш давніми були концентричні хвилясті лінії кухонного посуду, які "мають удержалися традиційно ще від великокняжих часів" [9, 31]. Справді, хоча плавні хвилясті лінії відомі на глиняному посуді вже з часів неоліту [10, 159-161], безперервної традиції їх нанесення впродовж історії українського гончарства простежити не можливо. Та, очевидно, її й бути не може, оскільки культура населення нашої держави впродовж тисячоліть постійно змінювалася, інколи кардинально. Зокрема, східні слов'яни у V-VII століттях фактично зовсім не орнаментували глиняного посуду. Не було на ньому й хвилястих ліній [10, 118-120]. Широкого розповсюдження плавні хвилясті лінії на території України набули лише в Київоруську добу з поширенням гончарного кругу. Саме цей факт і зафіксував у своїй праці Вадим Щербаківський. Припущення про спадковість хвилястих орнаментів XIX-XX століть від київоруських в першій половині XX століття виглядало найбільш логічним – населення регіону з того часу кардинально не мінялося, гончарні традиції розвивалися еволюційним шляхом... Але, досліджуючи еволюцію орнаментів кераміки нині, слід пам'ятати, що історія розвитку гончарства доби пізнього середньовіччя – нового часу в регіонах України суттєво відрізняється, оскільки різними були природні умови, культурні впливи, державне підпорядкування. Відповідно, хоча на всій території нашої держави і спостерігалися спільні тенденції розвитку гончарної орнаментики (обумовлені подібними естетичними уподобаннями українців), шляхи поширення цих тенденцій ще потрібно досліджувати. А це надзвичайно складно, особливо для таких простих і, відповідно, поширених у різних народів світу орнаментальних елементів, як плавні хвилясті лінії.

Значно пізніше, на думку Вадима Щербаківського, поширилися кахлі для прикрашання печей ("прийшли, мабуть, з центральної або з західної Європи") та розетки для оздоблення стін церков ("від італійських ренесансових впливів") [9, 35].

Щодо столового посуду зазначено, що орнамент, який нині прийнято називати "фляндрівка", був поширений на території України "ще за княжої доби і зберігся до цього часу" [9, 33]. Вчений був упевнений, що між фляндрованими плитками і писанками Київоруської доби та фляндрованими мисками XIX – XX століть може бути генетичний зв'язок. Насправді ж це не так. Оскільки виготовлення плиток припинилося ще за часів Київської Русі. Не виготовлялися вони і за часів литовсько-польської держави. Миски ж з фляндрівкою, за сучасними даними, почали виготовлятися на території України лише в XVIII столітті.

Щодо коренів інших мальованих орнаментів вчений інформації не навів. Але сучасний дослідник може знайти відповідь на це запитання у висновку щодо загальних тенденцій розвитку народного мистецтва. Вадим Щербаківський стверджує, що "народне мистецтво в Україні, як і скрізь, не є оригінальним, спонтанним (самостійним) витвором "некультурних" низів населення, це є тільки демократизування великих мистецьких досягнень, створених багатими культурними верствами нації під час її періодичного розвитку, або краще сказати, під час періодичних піднесення економічного і культурного розвитку нації. Селянство засвоювало і перетворювало по-своєму, тобто демократизувало ті великі всесвітні стилі, або стилі тих великих культурних кіл, до яких належали багаті культурніші та інтелігентніші верстви, які й передавали ці стилі в селянську масу. Але завдяки цілком зрозумілому запізнюванню, селянська народна маса зберігає такі давні впливи і традиції, які інтелігентна культурна верства або кляса, забула вже давно. Селяни вживають попередні стилі всуміш з пізнішими, і часто дуже

щасливо вони переплітаються і синтезуються, і тим самим селяни творять щось цікаве і оригінальне, цілком нове" [9, 35]. Наявні речові джерела дозволяють екстраполювати цей висновок і на розвиток орнаменталістики української кераміки. Наприклад, час початку розквіту орнаменталістики столового посуду на більшості території України припав на другу половину XVII – XVIII ст. – період творення й поширення українського бароко. Саме в цей час в гончарстві, як в архітектурі та образотворчому мистецтві, поширилися багаті рослинні орнаменти, сюжетні композиції.

Ясно висловив Вадим Щербаківський і власне бачення функцій українських народних орнаментів. Змістовому "прочитанню" абстрактно-геометричних композицій на побутових предметах присвячено значну кількість публікацій. Принаймні, з останньої чверті XIX століття багато вчених висловлювали гіпотези про те, що всі орнаменти початково були семантично наповненими [4, 5]. Вадим Щербаківський у другій половині 1930-х – на початку 1940-х років детальніше розвинув цю думку. Він вважав, що в орнаменталістиці української хати (зокрема, її складової частини – кераміки) "початково міг лежати не естетичний принцип, лише релігійно-апотропеїчний, який однаке привів пізніше до розвитку естетичного смаку в населення і незвичайно високо розвинув орнаменталістичний хист у нашому народі..." [9, 39]. Естетичну функцію кераміки в інтер'єрі хати він описав так: "до хатньої орнаментики входили і мальовані керамічні оздобы, миски та горщики і глечики, які пишно оздобляли мисник на протилежній стіні до покутя, а поставлені на столі, вони давали гарний кольоровий відтінок на білому тлі скатірки, якою буває накритий стіл". Релігійно-апотропеїчну – "образи райського дерева мусіли мати апотропеїчну силу, щоб виганяти з хати всяку зловорожу, нечисту темну силу. Ту, що шкодила людям, що приносила хвороби і смерть. Таку саму апотропеїчну силу мали й інші мальовані символи: хрести – прості й ламані, себто спасичні, зірки, очі й т.п." [9, 25].

Дану гіпотезу вченого складно довести й спростувати. Але, досліджуючи орнаменталістику кераміки Лівобережної України, я дійшов до цілком таких же узагальнень [10, 136].

Цікавий висновок Вадим Щербаківський зробив щодо семантики орнаментів українських рушників: "забуто значення цих символів і ніяка господиня ні її дочки не можуть їх пояснити, але тільки знають, що для такої-то цілі годяться саме такі орнаменти, а навпаки не годяться інші. Тут грало велику роль християнство, яке хотіло усунути поганські традиції, тому воно давало свої пояснення для одних орнаментів і забороняло інші, через що занепало розуміння стародавньої символіки... Ці оздобы і символи вживав український нарід, так як і старовинні пісні... не питаючи пояснення, тільки тому, що "так годиться" [9, 26–27]. Подібне твердження він зробив і щодо семантики зображення "дерева" у настінних розписах: "Ясно, що жінки, які малювали ці дерева тепер в Україні зовсім не уявляли собі колишнього символічного і магічного значення цього малюнку, але вони малювали бо так годилося згідно з давньою традицією, бо так малювали їхні матері і казали їм, що годилося малювати саме так, а не інакше" [9, 23]. Тобто народні майстрині вже на початку XX століття не могли пояснити символіку орнаментів навіть на найбільш семантично навантажених категоріях українських виробів, що були невід'ємною складовою обрядової практики.

Як виявилось, схожою ситуація була і щодо гончарних орнаментів. У роботах етнографів кінця XIX – першої половини XX століття народного тлумачення семантики зображень на глиняних виробах не зафіксовано. Під час керамологічних експедицій на Полтавщині і Черкащині в 2001–2004 рр. усі опитані мною народні гончарі засвідчили, що ніякого особливого змісту орнаменталістику на глиняних виробах вони не вкладали, а наносили їх виключно з декоративною метою. Не відзначили ніякого символічного змісту в зображеннях і інформатори, які користувалися глиняним посудом. Для території Лівобережної України збереглося народне тлумачення символіки лише одного зображення на глиняних виробах – хрестика – що наносився на глечики з обереговою метою [11]. Тому до аналізу семантики елементів українських орнаментів (ця тема нині надзвичайно популярна) необхідно підходити дуже обережно. Враховуючи передовсім історію появи та розвитку того чи іншого орнаментального елемента, його місця в орнаментальних композиціях, семантику його в інших народів світу, що перебивають на подібному ступені культурного розвитку.

Отже, Вадим Щербаківський у праці "Орнаменталістика української хати" постає як зрілий, об'єктивний, виважений дослідник. Його твір, хоч і написаний у популярній, зрозумілій широким масам населення формі, глибоко науковий, базується на достовірних, загальноприйнятих у другій чверті XX століття фактах. Більшість узагальнень щодо орнаменталістики української хати (зокрема, кераміки) вчений зробив на основі власних, десятилітніх спостережень і опитувань респондентів класичного часу розвитку народної культури українців.

Після аналізу кількох тез Вадима Щербаківського з однієї його публікації можна зробити висновок про те, що вчений ставив запитання і намагався дати на них відповіді щодо актуальних донині тем, що стосуються коренів і функцій української народної орнаментики. У праці 1941 року він ґрунтовно підійшов до цієї проблематики, вперше проаналізувавши орнаменти окремих категорій виробів у певному просторі – традиційній хаті. Це дало змогу комплексно охарактеризувати оздоблення глиняного посуду, зробити низку ґрунтовних узагальнень, які необхідно враховувати кожному сучасному досліднику.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розкриттям еволюції поглядів Вадима Щербаківського на орнаменталістику української народної кераміки впродовж всього періоду наукової діяльності.

Література

1. Біляшівський М. Дещо про українську орнаментику / М.Біляшівський // Сяйво. – 1913. – № 3. – С. 72–78.
2. Біляшівський М.Ф. Про український орнамент / М.Ф. Біляшівський // Записки Українського Наукового товариства. – Київ, 1908. – Кн. III. – С. 40–54.
3. Павлуцький Г. Історія українського орнаменту / Г. Павлуцький. – К. : Друкарня Української Академії наук, 1927. – 27 с. – XII табл.
4. Путятин П.А. О гончарном искусстве в каменном веке / П.А.Путятин. – СПб. : Типография А.С.Суворина, 1884. – 30 с.
5. Путятин П.А. Орнаментика древнего гончарства / П.А.Путятин // Труды VI Археологического съезда. – Одесса : Типография А.Шульце, 1886. – Т. 1. – С.71–83.
6. Франко А. Д. Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського / А.Д.Франко, О.О.Франко // Вісник інституту археології Львівського університету. – 2012. – Вип.7. – С.62-74.
7. Щербаківський В. Мальована неолітична кераміка на Полтавщині В.Щербаківський // Науковий збірник Українського Університету в Празі. – Прага 1923. – Т.1.
8. Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського / В. Щербаківський. – Лондон, 1954. – 52 с.
9. Щербаківський Вадим. Орнаментація української хати / Вадим Щербаківський. – Рим : Видання "Богословії", 1980. – 46 с.
10. Щербань Анатолій. Декор глиняних виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя / Анатолій Щербань. – Полтава : АСМІ, 2011. – 248 с.
11. Щербань А.Л. Хрестоподібні знаки на традиційній кераміці Лівобережної України: історія й семантика / А.Л.Щербань // Культура України. – Харків : ХДАК, 2014. – С.83-90.

References

1. Biliashivskiy M. Deshcho pro ukrainsku ornamentyku / M.Biliashivskiy // Siaivo. – 1913. – № 3. – S. 72–78.
2. Biliashivskiy M.F. Pro ukrainskyi ornament / M.F. Biliashivskiy // Zapysky Ukrainskoho Naukovoho tovarystva. – Kyiv, 1908. – Kn. III. – S. 40–54.
3. Pavluts'kyi H. Istoriia ukrainskoho ornamentu / H. Pavluts'kyi. – K. : Drukarnia Ukrainskoi Akademii nauk, 1927. – 27 s. – XII tabl.
4. Putiatin P.A. O goncharnom iskusstve v kamennom veke / P.A.Putiatin. – SPb. : Tipografiia A.S.Suvorina, 1884. – 30 s.
5. Putiatin P.A. Ornamentika drevnego goncharstva / P.A.Putiatin // Trudy VI Arkheologicheskogo s"ezda. – Odessa : Tipografiia A.Shul'tse, 1886. – T. 1. – S.71–83.
6. Franko A. D. Analiz dokumentiv ta materialiv osobystoho naukovoho arkhivu Vadyma Shcherbakivskoho / A.D.Franko, O.O.Franko // Visnyk instytutu arkheolohii Lvivskoho universytetu. – 2012. – Vyp.7. – S.62-74.
7. Shcherbakivskiy V. Malovana neolitychna keramika na Poltavshchyni V.Shcherbakivskiy // Naukovyi zbirnyk Ukrainskoho Universytetu v Prazi. – Praha 1923. – T.1.
8. Shcherbakivskiy V. Pamiati Vasylia Hryhorovycha Krychevskoho / V. Shcherbakivskiy. – London, 1954. – 52 s.
9. Shcherbakivskiy Vadym. Ornamentatsiia ukrainskoi khaty / Vadym Shcherbakivskiy. – Rym : Vydannia "Bohoslovii", 1980. – 46 s.
10. Shcherban Anatolii. Dekor hlynianykh vyrobiv Livoberezhnoi Ukrainy vid neolitu do serednovichchia / Anatolii Shcherban. – Poltava : ASMI, 2011. – 248 s.
11. Shcherban A.L. Khrestopodibni znaky na tradytsiinii keramitsi Livoberezhnoi Ukrainy: istoriia y semantyka / A.L.Shcherban // Kultura Ukrainy. – Kharkiv : KhDAK, 2014. – S.83-90.

УДК 008.001.2

Яковлев Александр Викторович
кандидат історичних наук, доцент,
докторант Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв
e-mail: yalik1971@yandex.ua

**СЕМІОТИКА ЯК МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ**

У статті досліджуються локальні характеристики культурного простору України. Пропонується семіотика як методологія вивчення культурного ландшафту та параметри її застосування в культурологічному дискурсі. Акцентується на важливості теорії семіосфери Ю. Лотманата та теорії ландшафтно-герменевтики В. Каганського.

Ключові слова: семіотика, культурний ландшафт, культурний простір, культурологічний дискурс.

Яковлев Александр Викторович, кандидат исторических наук, доцент, докторант Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств

Семіотика як методологія дослідження культурного простору України

В статті досліджуються локальні характеристики культурного простору України. Пропонується семіотика як методологія вивчення культурного ландшафту та параметри її застосування в культурологічному дискурсі. Акцентується на важливості теорії семіосфери Ю. Лотмана та ландшафтно-герменевтики В. Каганського.

Ключевые слова: семіотика, культурний ландшафт, культурне просторство, культурологічний дискурс.